



## CHINGİZ AYT MATOV VA O‘ZBEK ADABIYOTI

*Shavkat HASANOV\**

### Annotatsiya

Buyuk qirg'iz yozuvchisi Chingiz Aytmatovning ijodi, uning Sharq va G'arb madaniyatining hayotbaxsh xususiyatlari o'ziga xos tarzda sintezlash badiiy mahorati va novatorligi Markaziy Osiyodagi qardosh xalqlar adabiyotiga ulkan ijobiy ta'sir o'tkazgan edi. O'zbek adabiyotidagi 1960-yillarda adabiyot maydoniga kirib kelgan Odil Yoqubovlardan boshlab, 2000-yillarda adabiyotda bo'y ko'rsatgan Erkin A'zamovgacha bo'lgan uch avlod vakillari Chingiz Aytmatovning barhayot an'alaridan bahramand bo'lgan, o'z asarlarida 'aytmatovcha' sintez va analiz usullaridan foydalangan va yuksak badiiyatli asarlar yaratgan edilar. Maqolada ana shu adabiy ta'sir masalalari ko'rib chiqilgan.

**Kalit So'zlar:** Chingiz Aytmatov, O'zbek Adabiyoti, Adabiy Ta'sir, Odil Yoqubov, Tog'ay Murod, Erkin A'zamov, Realizm, Sotsialistik Realizm.

## CENGİZ AYT MATOV VE ÖZBEK EDEBİYATI

### Özet

Ünlü Kırgız yazar Cengiz Aytmatov'un eserleri, özellikle onun sanatsal yeteneği ve inovasyonu, Orta Asya'daki kardeş halklar edebiyatı üzerinde büyük olumlu etkiler yaratmıştır. Özbek edebiyatının 1960'lı yıllarında edebiyat alanında boy gösteren Adil Yakubov gibi söz ustalarından başlayıp yetişkin edebiyat klasiğine, 2000'lerde edebiyat alanına inen Erkin Azamov ve Tagay Murat'a kadar üç kuşak yazar Cengiz Aytmatov'un edebî geleneklerini benimsemiş, Aytmatov'a has analiz ve sentez teknikleri kullanarak güzel edebî eserler elde etmişlerdir. Makalede bu edebî etkilenme süreci araştırılmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Cengiz Aytmatov, Özbek Edebiyatı, Edebî Etki, Adil Yakubov, Tagay Murod, Erkin Azamov, Gerçekçilik, Sosyalist Gerçekçilik.

## CHINGİZ AIT MATOV AND UZBEK LITERATURE


### Abstract

The creation of the great Kyrgyz writer Chingiz Aitmatov, in particular his artistic talent and innovation, had a great positive influence on the literature of the fraternal peoples in Central Asia. In particular, representatives of three generations of modern Uzbek literature from Adyl Yakubov (1960s), to Erkin Agzamov and Tagay Murad (2000s) learned in his literary mastery, successfully using literary techniques and methods of synthesis and analysis in their works, created successful works for their literatures. The article deals with these literary problems.

**Key Words:** Chingiz Aitmatov, Uzbek Literature, Literary Influence, Adil Yakubov, Togay Murod, Erkin Azamov, Realism, Socialist Realism.

---

\* Doç. Dr., Semerkant Devlet Üniversitesi, Özbekistan, el-mek: shavkathasanov@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6704-1144>

XX asrning 30-yillarida muomalaga kiritilgan sotsialistik realizm aqidalari bir necha o'n yilliklar sho'ro ijodkorlarining asosiy tasvir printsipiga aylandi. Undagi "sinfiylik", "partiyaviylik", "voqelikni revolyutsion taraqqiyotda ko'rsatish", "sinflar kurashi" kabi tushunchalar adabiyot tarixi bilan zamonaviy adabiyot o'rtasiga rahna soldi. Mumtoz adabiyotning qahramoni o'zligini taftish qilgan bo'lsa, zamonaviy qahramon o'zgalarni taftish qilishga kirishdi. Mumtoz qahramon o'z nafsigga qarshi kurashgan bo'lsa, zamonaviy qahramon birovlariga qarshi kurashga targ'ib qila boshladi.

Stalin shaxsi va stalinizm illatlari tanqid qilingach, adabiyotdagi vulgar sotsiologik qarashlarga bir qadar barham berildi. Insonga insondek qarash, uning jamiyatidagi o'rni, mavqeini anglash, hayot faqat g'alabalardan iborat emasligini tushunish, inson tabiati xato va qusurlardan xoli emasligi, erkka tashnaligi, o'y-xayollari, xatti-harakatlari hamisha ham "risoladagidek" bo'lavermasligini badiiy tadqiq etishga harakatlar boshlandi. Adabiyotga yangi iste'dodlar kirib kela boshladi. Shulardan biri Chingiz Aytmatov edi.

Chingiz Aytmatov ijodida islom va nasroniylik ta'limoti an'analari, Sharq va G'arb madaniyatining hayotbaxsh xususiyatlari o'ziga xos tarzda sintezlashganligini ko'rish mumkin. Yozuvchining eng muhim xizmatlaridan biri shundaki, u sotsrealizmning tor, biqiq muhitiga toza nasimlar olib kirdi, rangin va serqirra uslubi bilan uning imkoniyatlarini kengaytirdi. Chingiz Aytmatov ijodini unga zamondosh bo'lgan, Lotin Amerikasi mamlakatlarining badiiy solnomasini magiya, fantastika, modern vositalar bilan yaratgan Gabriel Markes ijodiga qiyoslash mumkin (Markes G.G., 2008: 208). Shuni alohida ta'kidlash zarurki, G.Markes erkin ijod qildi, biroq Chingiz Aytmatovda bunday imkoniyat bo'lmadi. Gabriel Markesdan farqli o'laroq Chingiz Aytmatov iste'dodini to'la-to'kis namoyon etolmadi. Iste'dodning ma'lum qismini o'zi mansub bo'lgan tuzumning xohish-irodasi uchun qurbon qilishga majbur edi. O'z davrida va undan keyin sho'ro tuzumining ob'ektiv manzarasini, uning tub mohiyatini tasvirlashda Chingiz Aytmatovga teng keladigan yozuvchi bo'lmasa kerak. Biroq ulkan adibning bu estetik hukmlari sotsialistik realizm ruxsat bergan chegaralar doirasida edi. Bu xususiyat, masalan, uning ijodini sevimli adibi Mixail Bulgakov ijodi bilan qiyoslaganda yaqqolroq namoyon bo'ladi (Bulgakov, 2007: 36).

Chingiz Aytmatov yaratgan xarakterlar tarixiga yozuvchi biografiyasi orqali qaraydigan bo'lsak, bu xarakterlar va qahramonlar tarixi –Aytmatovlar oilasi tarixidir.

Chingiz Aytmatovning syujetlari – boshidan kechirgan, jonidan o'tkazgan, ko'nglida tuygan, ongida muhrlangan, bolaligining beg'ubor osmonlarning quyuq bulutlarga to'ldirgan voqelikning hayotiy fabulasidir. Taqdiri azal uning manglayiga baxtsiz bolalik dasxatini qora harflar bilan bitgan edi. Tosh asrida ham, quldorlik va feodalizm sharoitida ham xunrezliklar, zo'rvonliklar, vayronagarchiliklar bo'lib turgan, azaliy va muqaddas qadriyatlar toptalgan, inson xorlik va zorlikka giriftor etilgan, ro'zi qiyomatdan darak beruvchi zamon alomatlarini bot-bot bo'y ko'rsatgan – biroq bularning hech biri ko'lami, tragizmi, bardavomiyligi bilan XX asrdagidek bo'lmagan edi. Bo'lg'usi adibning bolaligi shunday sharoitda kechdi.

Chingiz Aytmatov yaratgan xarakterlarning ko'pchiligi yakka, yolg'iz, etim, o'gay, kimsasiz... Ularning biografiasini bir qur ko'zdan kechirib chiqsak, yozuvchi deyarli barcha asarlarida ushbu motivga qayta-qayta murojaat qilganligini ko'rish mumkin.

"Yuzma-yuz"da Beksoat kampir, ya'ni urushdan qochib kelgan Ismoilning onasi kelini Saidaga oilasining tarixini so'zlab beradi: "Endi o'ylasam, qanchadan-qancha azob-uqubatlar chekmadik, bir umr taqdir bizga soya soldi. Bolalarim o'ldi, erim o'ldi, akalarimni quloq qilishdi, jamoa xo'jaligida tongdan tonggacha ishlab, keksayib, kasalmand bo'lib qoldim".

"Jamila" qissasidagi Doniyorni muallif shunday tanishtiradi: "Keyin bilishsa, Doniyor asli shu erlik ekan. Aytishlaricha, u yoshligida etim qolib, har kimlarning eshigida yurgan, oxiri Chaqmoqdagi qozoq tog'alarinikiga ketib qolgan, shu-shu bolani izlab borgudek bironta ham jonkuyari bo'lmagan ekan".

“Sarvqomat Dilbarim”dagi Ilyos etimxonada o‘sgan. “Birinchi muallim”dagi Duyshen – bu ocharchilik yillari ovuldan ketib, bir muddat temir yo‘lda ishlab yurib, nihoyat domdaraksiz bo‘lib ketgan o‘sha Toshtanbekning o‘g‘li Duyshen... kimsasiz, bechora. Shu asar syujetini boshdan oxir harakatga keltirib turgan qahramonlardan biri Oltinoy Sulaymonova ham etim, qahri qattiq yangasining zug‘umlarini yutib yashagan.

“Ota men senga yodgorlik o‘rnatolmadim. Sening qarda dafn etilganligingni ham bilmayman. Ushbu asarimni, otam To‘raqul Aytmatov, senga bag‘ishlayman...” “Somon yo‘li” asarida epilog o‘rnida kelgan ushbu bag‘ishlovning boshlamasidan ayon bo‘ladiki, asarga asos bo‘lgan davr voqeligi qahramonlarga oson va ravon taqdir yo‘llarini ravo ko‘rmasligidan kitobxonni ogohlantirgandek bo‘ladi (Aytmatov, 2017:382-428).

Ushbu misollardan ham ko‘rinib turibdiki, Chingiz Aytmatov o‘zining, ota-onasining, uka-singillarining hayot yo‘llarini qahramonlariga ulashib chiqqan. Qisqaroq qilib aytganda, XX asr qirg‘iz xalqining hayoti Aytmatovlar oilasining taqdiri misolida tipiklashadi.

Garchi mifologiya ijodining ajralmas qismi bo‘lsa-da, Chingiz Aytmatov yaratgan xarakterlar yunon mifologiyasidagi qahramonlardek osmondan tushib kelmaydi, ularning zuvalasida ma‘budlikka yo Xudolikka davogarlik ham yo‘q. Ular bor bo‘y-basti, ruhiyati, sezimlari bilan tarixan konkret makon va zamondan o‘sib chiqadilar.

Har bir xarakter Chingiz Aytmatov asarlariga o‘zining o‘tmishi bilan kirib keladi. O‘tmish bu xarakterlar uchun – xotiralar taftida isinib, bir pas tin olgach, bir manzildan o‘zga manzilga, bir faoliyatdan boshqa bir faoliyatga yo‘llovchi o‘ziga xos adabiy bekat. Piyoda, otda, aravada, traktorda, yuk mashinasida, poezdda kelayotgan yo ketayotgan bu qahramonlar shu bois hamisha yo‘lda. Davr suronlari aro o‘zliklarini izlashadi. Go‘yoki ular sabru bardoshdan yaralgandek taqdirning qaqshatqich zarbalarida ham o‘zliklarini yo‘qotmaydilar, yashashga bo‘lgan ishtiyoq, hayotsevarlik ularni absurd ko‘chalarga kirib ketishdan asraydi.

Ming yilliklar bilan bo‘ylashadigan qirg‘iz xalqi hayotidagi qiz olib qochish motiviga yozuvchi yangi, zamonaviy libos kiydiradi. Chingiz Aytmatovning talqinicha, chinakam sevgi, muhabbat oldida uzoq asrlik urug‘chilik an‘analari, rasm-rusumlari o‘z ahamiyatini, mazmun-mohiyatini to‘liq saqlab qololmaydi. Yozuvchi go‘yoki qo‘liga torozi olib, uning bir pallasiga qirg‘iz xalqining o‘tmishini, ikkinchi pallasiga kelajagini qo‘yib salmoqlayotgandek, chamalayotgandek. “Jamila” qissasida Jamila Doniyor bilan ahdu paymon qilganida urushga ketgan sovet askari Sodiqning xotini edi. Sotsrealizm aqidalaridan kelib chiqadigan bo‘lsak, Chingiz Aytmatovning bunaqa talqini “shakkoklik”da boshqa narsa hisoblanmasdi. Qissa sho‘ro adabiyotshunosligida ancha tanqid qilindi. Biroq mashhur farang adibi Lui Aragon Aytmatovning mazkur qissasini farantsuz tiliga tarjima qilib, “Jahondagi eng go‘zal sevgi qissasi” deya e‘tirof etgani Chingiz Aytmatovni yuz berajak ko‘pgina kasofatlardan saqlab qolgani ham haqiqat.

“Sarvqomat Dilbarim”da Ilyos bilan ahdu paymon qilganida Asal uzoqroq bir qarindoshiga unashtirilgan edi. Ilyos Asalni “o‘g‘irlab” ketadi, sevib turmush qurishadi, biroq baxtli bo‘lisholmaydi. Baxtsiz muhabbat motivi adib asarlarida tez-tez uchrab turadi. Tanaboy va Bibijon, Rayimali oqin va Begimoy, Edigey va Zarifa munosabatlari alohida- alohida armon va o‘kinch shevasida bitilgan mungli, mahzun muhabbatnomalardir. Bir-biriga o‘xshamagan, bir-birini takrorlamaydigan bu sevgi qissalaridagi juftliklarining har biri o‘zlaricha baxtsiz. Ularni birlashtirib turgan sevgi rishtalari ayriliqqa tutashaveradi. Yozuvchi oila, muhabbat, burch masalalarini talqin etganda sharqona mintalitetga tayanadi. Tabiiyki, g‘arb yozuvchisi bu masalalarni boshqacha talqin etgan bo‘lardir.

Chingiz Aytmatov poetik uslubining yana bir jihati – uning personajlari ko‘pincha tabiiy ofat sinovlariga duch keladi. Kutilmaganda yog‘ib qoladigan yomg‘ir, jala, qor, suv toshqini, havo haroratining to‘satdan pasayishi, quyuq tuman va boshqa tabiat hodisalari shusiz ham murakkab vaziyatni, munosabatlarni, konfliktni yanada chigallashtirib yuboradi, syujetning

yangi bir tarmog'ini yuzaga keltiradi. "Sohil yoqalab chopayotgan Olapar" to'lasincha ana shu kontseptsiya asosiga qurilgan. Bu asarda yozuvchi uchun qadrdon bo'lgan tog'u dashtlar adabiy makoni okeanga ko'chiriladi. To'rtovlon qayiqda ovga chiqqanda okeanni quyuq tuman qoplaydi. Tabiatda "ish tashlash" boshlanadi. Quyosh nur sochmaydi, yulduzlar yo'l ko'rsatmaydi, tumanni tarqatish uchun shamol ham esmaydi. Quyuq va muallaq tuman...

"Lekin bu tun ham ob-havo zarra o'zgarmadi. Dengiz ustidagi tuman avvalgiday parvoi palak, dong qotib qolgandi. Borliqni yanada bo'g'iq oqshom zulmati bosdi. Ketidan aql bovar qilmaydigan darajada uzun, chidab bo'lmas darajada qorong'u, dahshatli tun boshlandi. Lekin qaniydi tun oralig'ida shamol tursa, mayli, bo'ron tursa, to'fon bo'lsa ham mayliydi, ishqilib, havo ochilib, osmonda yulduzlar ko'rinqolsa! Lekin tunda zarracha o'zgarish alomati, suvda birorta to'lqin, havoda birorta epkin yo'q edi – borliq cheksiz sukunatga, cheksiz zulmatga chulg'angan edi. Cheksiz zulmat qo'ynida adashib qolgan yolg'iz qayiq va undagi azob-uqubatdan, ochlikdan, tashnalikdan tinka madori qurigan odamlar tuman ichida pista po'chog'iday bir joyda aylanishlar, noma'lum qismat va umidsizlik changalidan chiqolmas edilar..." (Aytmatov, 2016: 634).

Yozuvchi shunday bir tragik vaziyat yaratadiki, qahramonning birgina so'zi, birgina harakati uning kim ekanligini yarq etib namoyon qiladi. Okeanning suvi sho'r – ichib bo'lmaydi, chuchuk suv tugayozgan, egulikka esa quritilgan sho'r baliq qolgan, xolos. Tuman tarqab, sohilga etguncha bola – Kiriskga suv etar-etmas. Kiriskning yashab qolishi uchun avval bobosi, keyin tog'asi, so'ng otasi o'zlarini qurbon qiladilar – inon-ixtiyorlarini cheksiz zulmat va suv qoplagan bahrga topshiradilar.

Chingiz Aytmatov realist ijodkor. Uning realizmi mifologiya, xalq og'zaki ijodi, diniy syujetlar va motivlar, fantastikaga to'yingan realizmdir. "Musibat pallalarida bir og'iz aytilgan gapning tagida undan necha barobar ko'p haqiqatlar aytilmasdan turadi", deydi "Sarviquomat dilbarim" asari qahramonlaridan biri. Agar adib ijodini sho'ro davri musibatlari tarixi deb tasavvur qiladigan bo'lsak, yozuvchi aytmoqchi bo'lgan juda ko'p haqiqatlar uning uslubiga jilo bergan ertak, rivoyat, miflarning qat-qatiga singdirib yuborilganligiga ishonch hosil qilish mumkin.

Chingiz Aytmatovning real hayotdan mifologiyaga, mifologiyadan real hayotga tabiiy o'tib ketishini ta'minlaydigan poetik usullari bor. Bular – tush ko'rish, isitmada alahlash, ayni paytda o'zga jonzodga evrilish istagi, galyutsinatsiya holatlaridir.

"Oq kema"da bola baliq odam bo'lib ketishni orzu qilsa, "Sohil bo'ylab chopayotgan olapar"da O'rxun bobo suv parisi bilan birlashib, mangulikka singib ketish umidida dunyodan o'tadi.

G. Flober: "Bovari xonim – bu mening o'zim" – deya bejiz aytmagan. Hush va tush oralig'ida yashayotgan bola ham, O'rxun bobo ham – yozuvchining o'zi. Chunki Chingiz Aytmatov Muxtor Shoxonov bilan bo'lgan suhbatlarida alag'da tushlar ko'rishini ta'kidlab o'tadi. "Cho'qqida qolgan ovchining ohu zori"dagi iqrornomalar Chingiz Aytmatov ijod olamiga olib kiradigan kalit, uning va qahramonlarining tarjimai holidir (Aytmatov Ch., Shoxonov M, 1998: 203)

Chingiz Aytmatov fenomenini yuzaga chiqargan yana bir jihatga e'tibor qaratish zarur. Buyuk yozuvchi adabiyotga yangi insonni, yangi xarakterni olib kirdi. Bu inson obrazi o'zining yaqin salafalaridan farqli o'laroq kurashchan, jangovor hamda muayyan g'oyalar yalovbardori emas, balki, kichikroq bir jug'rofiy hududda o'zligini, jamiyatdagi o'rmini izlayotgan inson. Gabriel Markesning "Yolg'izlikning yuz yili" asari bilan Chingiz Aytmatovning "Oq kema" asari deyarli bir vaqtda yaratilgan. Realizm va mifologiyaning uyg'unligi, parallel holda kechishi har ikki asar uchun xos xususiyat. Bundan tashqari, har ikki asarning voqea-hodisalari tsivilizatsiyadan chetroq, ovloq yopiq makonlarda kechadi. "Yolg'izlikning yuz yili" qahramonlari Makondoning to'rt tarafidan suv bilan o'ralganligini anglab, tamaddundan

chetda chirib, nom-nishonsiz yo‘qolib ketmaslik uchun u erdan chiqishga harakat qilishadi. “Oq kema” qahramonlari esa o‘z makonlari – o‘rmon xo‘jaligidan chiqib ketishni xayollarga ham keltirishmaydi. Chunki ularni tsivilizatsiyaning o‘zi shu ovloq go‘shaga uloqtirib tashlagan.

Uzoq asrlar davomida chorva ortidan yaylovdan toqqa, tog‘dan yaylovga o‘tovi bilan ko‘chib yurgan kishilar uchun shahar hayoti zerikarli, diqqinapas, soxta. Shu bois hech qanday kuch ularni bu makonlaridan chiqarolmaydi. O‘rmon xo‘jaligida bor-yo‘g‘i uchta oila: Mo‘min chol kampiri va nevarasi bilan, O‘rozqul xotini Bikey hamda Seyidaxmed xotini Guljamol va qizchasi bilan yashashadi.

“Oq kema”ning arxitektonikasi shunday qurilganki, personajlarning birortasi o‘zlari yashab turgan mikro hududdan tashqariga chiqib ketolmaydi: hamma bir-biriga begona bo‘lsa-da, ayni damda hamma bir-biriga ko‘rinmas iplar bilan bog‘lab tashlangandek.

Syujet oddiy: johil O‘rozqul har gal mast bo‘lib, farzandsizligi uchun xotini kaltaklaydi, Mo‘min chol – tabiatan mute, qo‘lidan hech ish kelmay, titrab-qaqshab iztirob chekadi, O‘rozqulga yalinib-yolvoradi. Bir chekkada bularni kuzatib turgan bola yig‘lab, o‘zining ertaklar dunyosiga talpinadi. Qissada keltirilgan shu real hayot manzarasi bilan parallel ravishda kiritilgan rivoyat tufayli asar syujetidagi xronotop, ya‘ni makon va zamon kategoriyasi cheksiz kosmik miqyoslarga ko‘tariladi. Rivoyat qirg‘iz xalqining kelib chiqish tarixidan boshlanadi. Rivoyatdagi ramziylik bois o‘tmish va kelajak bugunning chorrahasida uchrashadi. Tabiatan mo‘min bo‘lgan chol, ertak va rivoyatlarga yosh boladek ishonadigan, ko‘z yoshi qilib tinglaydigan bu chol – fojealar girdobida yashaydi. Real voqelikdan zada bo‘lib, ertaklar olamiga singib borayotgan bola – o‘tmish va kelajakni bog‘lab turgan uzv, ko‘prik. O‘rozqul esa johillikning timsoli. Jaholat esa, ma‘lumki, barcha zamonlarda ham qurbonlik talab qilgan – rivoyatda shoxdor Ona Bug‘i, qissada Bola jaholat qurboniga aylanadi.

Mo‘min chol umrida ilk bor isyon ko‘targach, ya‘ni O‘rozqulning dag‘-dag‘alariga quloq solmay nevarasini maktabdan olib kelish uchun Oqboshni minib ketgach, O‘rozqul mast bo‘ladiyu, xotini uydan haydab yuboradi. Falakning bedodligini qarangki, bu ayol erini emas, eriga gap qaytargan o‘z otasini qarg‘ay boshlaydi.

Mo‘min bobo bu hayotda nimagaki erishgan bo‘lsa, barchasi zavol topdi. O‘g‘li urushda halok bo‘ldi, xotini uning dog‘ida vafot etdi, qizi bolasini unga qoldirib, shaharga ketib qoldi. Katta qizi Bikeyning ahvoli esa bu. O‘zi esa keyingi kampirining qarg‘ishi va O‘rozqulning zug‘umlarini yutib yashashga mahkum. Bu fojealarning ko‘lami keng, bu fojealarning poyoni yo‘q. Bular kamlik qilgandek Mo‘min boboning shoxdor Ona Bug‘uga – xalqining xaloskoriga, o‘zining o‘tmishiga, bolaning kelajagiga o‘z qo‘llari bilan o‘q uzishi shunday hayotiy mantiq bilan asoslanganki, hech qanday fantastik tafakkur kuchi bilan ham bu haqiqatni rad etib bo‘lmaydi.

Sobiq sho‘ro adabiyotida Chingiz Aytmatovdan ta‘sirlanmagan nosir kamdan kam topiladi. Syujetni tarmoqlantirishda, xarakter xususiyatlari va qahramon psixologiyasini ochishda, real hayot va mifologiyani uyg‘unlashtirishda, peyzaj va portet chizishda, intrigalarni kuchaytirish va konfliktni o‘tkirlashtirishda, xullas, odam va olamning badiiy manzaralarini tasvirlashda o‘zbek yozuvchilari ham Chingiz Aytmatov saboqlaridan bahramand bo‘lishdi. Shu o‘rinda “Oq kema” va Tog‘ay Murodning “Oydinda yurgan odamlar” asaridagi ba‘zi epizodlarni qiyoslab ko‘rsak.

**“Oq kema” qissasidan:** “... ammo kattalar, ming afsuski, bola o‘ylagandek, odil ish tutishmadi. Ular hammasini aksincha qilishdi. O‘rozqul uyga yana mast bo‘lib qaytdi. Uni hech nima bo‘lmaganday qarshi olishdi. Bobo otini ushladi, xotini somovarga yugurdi, hammayoq faqt uni kutayotgandek. U esa jinnilik qila boshlaydi. Oldiniga ma‘yuslanib yig‘laydi. Nega yig‘lamin, axir bu qanaqasi, qo‘l berib so‘rashishiga arzimaydigan eng jo‘n odamning ham istagancha bolasi bor. Beshta, hatto, o‘nta. O‘rozqulni-chi? Uning nimasi kam boshqalardan? Nimasi etmaydi uning? Yoki martabasi pastmi? Xudoga ming qatla shukur, noyob o‘rmonning

qorovuli! Yoki u qandaydir daydi zotmi? Axir lo'lining ham lo'livachehasi borku, u betayinmi, obro'si yo'qmi? Hammasi bor. Hammasiga etishgan. Egarlangan oti bor, qo'lidan qamchi tushmagan, har erda uni hurmat bilan kutib olishadi. Xo'sh, uning tengdoshlari o'z farzandiga to'y qilishadi, u-chi? O'g'ilsiz, urug'siz, kim u?" (Aytmatov, 2016: 134).

**Tog'ay Murodning "Oydinda yurgan odamlar" qissasida o'qiyimiz:**

– Yaxshimisiz, aka? Bola-chaqalar o'syaptimi?

– Qulluq, qulluq.

– Nevaralar katta bo'lyaptimi?

– Shunday, shunday.

– Chopqillab-chopqillab yurishibdimi?

Akamiz boshqa gaplarni eshitmadi. Qo'li ko'ksida, egik boshini irg'ab o'tiraberdi.

Akamizning to'y-to'ylagani, egani-ichgani burnidan chiqdi.

Uyiga yonib keldi.

Nimaga endi faqat bola-chaqani so'raydi? Nimaga manavi dang'illama uylarni, keng hovlini, jiyron otini so'ramaydi? Qo'ylari, mollari, qancha? Har yili qo'zilaydi, buzoqlaydi. Tokzori yiliga salkam yarim tonna mayiz beradi. Nimaga bular so'ralmaydi? O'zi hamisha sog'lom, tan-joni sog', otday. Ikki-uch odamning ishini qiladi. Ko'p-ko'p mehnat haqqi oladi. Buni-chi?

Akamiz ichkarilab uzala tushib uxlayotgan opamizni ko'rdi. Jag' suyaklari bo'rtib, qarab turdi. Akamiz uni bilagidan ushlab, uyning burchagiga otib yubordi". (Tog'ay Murod, 2009: 103-104).

O'rozqul bilan Qoplon tamoman ikki olam, birovida salbiy qusurlar, ikkinchisida ijobiy sifatlar mujassam, har biri o'ziga xos yangi, original, bir-biriga umuman yaqin kelmaydigan xarakterlar, biroq muayyan bir vaziyatga tushganda hayotga qarashlari, fikrlash tarzi, xatti-harakatlari, ruhiy holatlari nuqtai nazaridan bir-biriga yaqinlashib qoladi.

Chingiz Aytmatovning "Alvido Gulsari" va Tog'ay Murodning "Ot kishnagan oqshom" asarlaridagi Gulsari va Tarlon, Tanaboy bilan Ziyodulla qiyosiy o'rganilganda, T.Murod Ch.Aytmatov adabiy saboqlaridan ijodiy va ijobiy bahramand bo'lganligi yanada konkretlashadi.

Davr shiddati, atom asri va texnika rivoji, dunyo tamadduni insonning azaliy qadriyatlariga, milliy udumlariga, o'zligiga putur etkazishi mumkinligini Chingiz Aytmatov qissalarida ko'rsatgan edi.

Qirg'izman, qozoqman degani o'tovsiz yasholmaydi. Yozuvchi "Alvido, Gulsari"da o'tovning "sinf sifatida quloq" qilinishini mahorat bilan tasvirlaydi. Shuningdek, "Oq kema"dagi quyidagi xarakterli epizod e'tiborni tortadi. "Mo'min chol shaharga kartoshka sotgani borgani, qizini, ya'ni bolaning onasini ko'rib kelganini xotini va Bikeyga hikoya qiladi: "Katta turar joyda, lekin katalakdek xonada yashashar ekan. Hovlisida esa xuddi bozordagidek birov-birovni tanimasmish. Hamma uyiga kirdi deguncha eshigini qulflab olarmish. Xuddi turmadagiday, hamisha qamalishib o'tirisharmish" (Aytmatov, 2016:456). Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin. Tamaddunning ming yillik hayot tarziga bunday bostirib kirishi globalizatsiyaning ilk ko'rinishlari bo'lib tuyuladi.

Erkin A'zamning "Piyoda" hikoyasi boshqacharoq xarakterda bo'lsada, uning qahramoni Berdiboy ham mehr-oqibatning yo'qolishi, azaliy qadriyatlarning poymol etilishi, aka-ukachilik, qarindosh-urug'chilik hissining so'nib borayotganligini taraqqiyotda ko'radi. "Qani edi, aka-ukalar barimiz bir joyda, masalan, deylik, momomning bog'ida – dashtda

yashasak, bir qo‘ra, bir qo‘rg‘on bo‘lib! ...Singillar ham shu yaqin atrof xesh-hamsoyaga uzatilgan bo‘lsa – issiq sovug‘u yaxshi-yomon kunlar degan gaplar bor. O‘, qani bunday bo‘lsa! Ana o‘shanda mehr-oqibat ham, og‘a-inichiligu ota-bolalik deganlari ham boshqacha bo‘lardi...” (XX asr o‘zbek hikoyasi antologiyasi, 2016: 280-281). Talqin etilgan muammo, mavzuda yaqinlik bo‘lsada, Erkin A‘zamning Berdiboyi butunlay yangi xarakter. Berdiboy bugungi voqelikka o‘tmishning ko‘zi bilan qaraydi. Uning yurish-turishidagi qo‘rslik, qiyofasidagi tundlik, gap-so‘zlaridagi piching, zaharxanda insoniy munosabatlarda samimiyatning, turmushda tabiiylikning kamchil matoga aylanib borayotganligidan.

“Qanday yashash kerak?” degan savolga hayot, tarix, dinlar, madaniyatlar, shaxslar, falsafa, sharoit, muhitning javoblari, talqinlari turlicha. Ch.Aytmatovning qahramonlari ana shu boshqotirma javoblar labirintida doimo yo‘l izlashadi.

Shunisi muhimki, har qanday davru sharoitda ham inson sha‘ni va nomiga dog‘ tushirmaslik kerak, degan g‘oya yozuvchi yaratgan aksariyat xarakterlarning qon-qoniga singdirib yuborilgan. Turli-tuman kasb-korga, individual hayot yo‘llariga, xarakterga ega rang-barang oddiy kishilar obrazining Chingiz Aytmatov nasrida paydo bo‘lishi, birinchidan, adabiyotni real hayotga yanada yaqinlashtirgan bo‘lsa, ikkinchidan, turli milliy adabiyotlarda ana shunday muayyan hayotiy maqsadlar va dardlar bilan yashayotgan “kichik”, “ko‘p qatori” obrazlar asrini boshlab berdi. Keyingi davr ijodkorlaridan T.Murodning Ziyodulla, Dehqonqul, E. A‘zamning Berdiboy, Bakir, X. Sultonovning Adash Karvon, B. Qobulning asarlaridan asarlariga ko‘chib yuradigan Bolakay kabi bir qator obrazlar shular jumlasidan.

Chingiz Aytmatov Mo‘min chol timsolida davr voqeligi ezib, abgor qilgan inson obrazini yaratgan edi. Keyinchalik romanlarida yaratilgan manqurt, iks zurriyotlar g‘arbu sharqda, shimolu janubda kechgan, kechayotgan voqelikning badiiy umumlashmalari, nazarkarda adibning karomatlari bo‘lib qoldi.

“Kassandra tamg‘asi”ga kelib yozuvchi o‘zlikdan, qadriyatlardan voz kechishning foje oqibatlarini global miqyoslarga chiqqanligini ko‘rsatadi. Kriitsov o‘z laboratoriyasida undirilgan embrionlardan mahkuma ayollarning bachadonlariga ko‘plab iks zurriyotlar, ya‘ni ota-onasi ham, aka-ukalari ham, tog‘a-jijyanlari ham, xullas, birorta qarindosh-urug‘i yo‘q bolalar etishtira boshlaydi.

XX asrning oxirgi o‘n yilliklarida kechgan tarixiy jarayon – bir tuzumdan ikkinchi tuzumga o‘tish boshqa ong qirralari kabi badiiy adabiyotda ham ijtimoiy fikrning salmog‘ini oshirdi. Shulardan kelib chiqib, Chingiz Aytmatov uslubidagi ikki asosga e‘tibor qaratmoq zarur. Qissalarida tabiat va tabiatga yaqin xarakterlar kashf etilgan bo‘lsa, romanlarida jamiyat va shaxsning ijtimoiylashish jarayonlari kuchayganligi seziladi. Hozirda ana shu ikki asosning turli xil kombinatsiyalaridan rang-barang asarlar yaratilayaptiki, bu alohida tadqiqot mavzui.

Taniqli adabiyotshunos I.G‘afurov Aytmatov asarlaridan qiyomat azoblarining faryodi eshitilib turishini ta‘kidlaydi. Chindan ham bu asarlarda oxirzamon alomatlari o‘zining butun mahobati bilan gavdalanadi. Shu bilan birga yozuvchi inson umrinining poydorligi va bardavomligiga, insoniyat kelajagiga umid bilan qaraydi, ana shu umidvorlik eng og‘ir damlarda ham uning qahramonlari qalbiga taskin va dalda beradi.

“...Inson o‘ylari bilan Dengizga va Osmonga tenglasha oladi. Shu o‘ylari bilan u tabiatning abadiy qudrati oldida o‘zining mavjudligini isbotlaydi, shu bilan inson koinotning teranligi va yuksakligiga munosib bo‘la oladi. Shuning uchun inson hayot ekan, u ruhan dengizday qudratli, ruhan osmonday cheksiz: chunki o‘y-xayolotning cheki yo‘q. Agar inson o‘lsa, uning o‘y-xayollarini boshqa bir inson davom ettiradi, u ham o‘lsa, keyingisi va hokazo, bu hodisa cheksiz davom etaveradi...” (Aytmatov, 2016: 605.).

Inson irodasi va sha‘niga tiklagan badiiy obidalari tufayli Chingiz Aytmatovni ko‘pchilik ilm va ijod ahli Alisher Navoiy, Lev Tolstoy, Mixail Sholoxov, Gabriel Markeslarga

qiyoslashadi. Bu to'g'ri. Chunki har bir davr o'z g'oyalarning ifodasi o'laroq ana shunday mutafakkirlarni tarix sahnasiga olib chiqadi.

Tasavvuf talqiniga ko'ra, olamning yaratilishidan maqsad – inson, insonning yaratilishidan maqsad komil insondir. Komillikka yo'l – shodu xurramlikka yo'l emas, qayg'uga safar, musibatlarga safar. Haqiqiy talantning hayot va ijod yo'li ham xuddi shunday – mashaqqat va zahmatlardan yaraladi, o'zlikni anglash va tinglashga da'vat etadi, ma'naviy poklanish va yuksalishga chorlaydi.

Ana shu azaliy va abadiy haqiqatni Chingiz Aytmatov o'z asarlari bilan hayot va davr tasdig'idan o'tkazdi.

### **Adabiyotlar**

AYTMATOV, Ch. (2017). *Erta qaytgan turnalar: qissalar va hikoyalar*. To'skent: Yangi asr avlodi.

AYTMATOV, Ch. (2016). *Tanlangan asarlar. Qissalar*. To'skent: Sharq.

AYTMATOV, CH., SHOXONOV, M (1998). *Cho'qqida qolgan ovchining ohi-zori* (I-qism). –Toshkent: «Sharq» Nashriyot-Matbaa Konserni Bosh Tahririyati.

BULGAKOV, M (2008). *Usta va Margarita (Roman)*. Toshkent: Sharq.

*XX ASR O'ZBEK HIKOYASI ANTOLOGIYASI*. (2016). Tahrir hay'ati A.Oripov va boshq. To'skent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.

TOG'AY, M. (2009). *Oydinda yurgan odamlar (qissa)*. To'skent: G.Gulom nashriyoti.

MARKES, G. G. (2008). *Yolg'izlikning yuz yili*. To'skent: «Sharq» Nashriyot-Matbaa Konserni Bosh Tahririyati.